

УДК 930.85

Ігор Анцишкін

Українсько-польська війна XVII ст. та східне православ'я

Події 1648–1649 рр. стали визначальними в долі двох слов'янських народів, що мешкали на теренах Східної Європи. Козацьке військо, підтримане українським народом, на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, виступило проти магнатсько-шляхетського устрою, який у той час панував на східних кресах Речі Посполитої. Повсталі мали надію на угоду з королем, і загалом їхні очікування щодо примирення з Варшавою могли справдитися. Але мирне завершення розпочатого на землях України військового конфлікту стало неможливим через втручання іноземних політичних сил. Визначальну роль у припиненні пошуку миру зіграли ієрархи східних православних Церков. Саме їхні дії, як у Києві, так і в Москві, призвели до розпалювання війни, а згодом і до втрати Гетьманщиною своєї незалежності. При цьому методи, використані східними патріархами та архієпископами для досягнення їхньої мети, не відзначалися чистотою (йдеться про психологічний тиск на Хмельницького, неправдиві чутки, що розповсюджувалися по Московії, порушення канонів православної віри тощо).

Ключові слова: гетьман, патріарх, цар, митрополит, шпигун, козак, король, війна, віра

Igor Antsyshkin

Ukrainian-Polish War of 17th century and the Eastern Orthodoxy

The events of 1648–1649 became the decisive factor in the fate of two Slavic nations living in Eastern Europe. The Cossack army, supported by the Ukrainian people, headed by Hetman Bohdan Khmelnytsky, opposed the magnate-noble institution, which at that time reigned in the Eastern outskirts of the Commonwealth. The rebels had hopes for an agreement with the king, and in general their expectations of reconciliation with Warsaw could be fulfilled. But the possibility of a peaceful ending of the launched on the lands of Ukraine military conflict became impossible due to the interference of foreign political forces. The hierarchy of the Eastern Orthodox churches played a decisive role in stopping the search for peace. It is their actions, both in Kyiv and in Moscow, that led to the incitement of the war and, eventually, to

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

the loss of the Cossack Hetmanate's independence. At the same time, methods that were used by the eastern patriarchs and archbishops to achieve their goals were not marked by purity. The article is about the psychological pressure on Khmelnytsky, the false rumors circulated in Moscovia, the violation of the canons of the Orthodox faith.

Keywords: hetman, patriarch, tsar, metropolitan, spy, cossack, king, war, faith

У публікаціях багатьох українських істориків, які розглядають українсько-польську війну середини XVII ст., згадуються особливості конфесійних відносин та значення релігійного чинника в перебігу подій того часу. Однак вплив ієрархів східного православ'я на розгортання військових дій, на внутрішню та зовнішню політику новоствореної Гетьманщина і, зокрема, на самого Богдана Хмельницького повністю не вивчено. Тому в цій науковій розвідці здійснюється спроба висвітлити окреслену дослідницьку проблему на основі давніших праць М. Костомарова, М. Грушевського, російського історика релігії М. Каптерева, а також робіт сучасних учених як з України – В. Смоля, В. Горобця, так і з Росії – Т. Таїрової-Яковлевої, І. Андреєва.

З'ясування ролі релігійного фактора в початковий період українсько-польської війни дає змогу значно розширити наше уявлення про причини цього військового протистояння та його наслідки.

Вестфальський мир, проголосивши кінець 30-річної війни і початок створення національних держав у Європі, не приніс миру на її сході. Національне та релігійне питання стали призвідцями для кривавої борні між двома близькими по духу і крові слов'янськими народами, яка кардинально змінила мапу й цієї частини Європи. Несподівана поява на політичній арені організованого українського народу, що мав власне потужне військо й зачатки державності, не могла не привернути уваги багаторічних гравців *real politik*, у т. ч. й очільників структур Православної церкви, що локалізувалися на землях, захоплених Оттоманською Портою.

Православних ієрархів зацікавила новоутворена православна козацька держава насамперед тому, що події 1648 р. в Стамбулі давали надію на визволення православних Церков з-під влади магометан. У столиці Порти яничари вчинили державний переворот. Султан Ібрагім був повалений, а замість нього правителем проголошений його маленький син Магомет IV [1, с. 154]. Виступити проти турків на той час у Європі не було кому: у Франції, для котрої східне питання завжди залишалося першорядним, нуртувала Фронда; Священна Римська імперія перебувала в процесі розпаду; в Москві відбулося потужне народне повстання. І ось, як відповідь на молитви православних архіреїв, постає сильне козацьке військо, якому варто пройти через Валахію й уже вежі Стамбула на обрії. Саме тому й з'їжджаються до України з Малої Азії та Балкан патріархи й митрополити.

Доти надії покладалася більше на Москву, що її старець Філофей проголосив “третім Римом”. І хоча після Флорентійської унії московити все ж визнали греків православними, але не бажали визнати їх рівними собі у благочесті, дивилися на них, як на народ підозрілий, нетвердий і плутаний у справах віри [2, с. 23]. Проте саме за правління царя Олексія Михайловича Московія стала тим джерелом прибутків, котре підтримувало православні церкви під турецькою владою. До Москви везли десятки святинь, за які одержували соболі та золото. Сюди їхали делегації від храмів і монастирів за подаянням. Греки охоче привозили всілякі святощі, що швидко розкуповувалися, причому різні сакральні речі доправлялися московитам як самими патріархами, митрополитами й архієпископами, настоятелями, старцями обителей, так і пересічними купцями. Ця, на перший погляд, доволі дивна торгівля пояснювалася тією обставиною, що в Греції мощі та інші святині часто належали приватним особам, переходили у спадок, тож ними могли розпоряджатися як звичайною приватною власністю [2, с. 73]. У Москву прохачами не раз особисто приїжджали навіть самі східні патріархи й

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

отримували від царя, цариці, членів царської родини дуже багату пожертву. Була вона двох видів: особиста, тобто самому прохачеві, і “на милостиню”, тобто на потреби єпархії, монастиря і т. д. Особистий даток усім патріархам, принаймні в XVII ст., завжди був однаковий: подарунки на 2 000 руб. Що ж до пожертви “на милостиню”, то вона відрізнялася: єрусалимському патріархові Паїсію, наприклад, дано 4 000 руб., антіохійському, Макарію, в перший його приїзд до Москви – 3 000 руб. соболями, а в другий – 6 000 руб., александрійському, Паїсію, виділено “из сибирського приказу мягкою рухлядью на 9 000 рублей”, колишньому константинопольському патріархові Афанасію Пателару – на 2 000 руб., натомість сербському, Гавріїлові, особисто надано стільки ж, скільки давалося більш іменитим митрополитам, а “на милостиню й підйом”, коли він рушав на прощу до Єрусалима, – лише 400 руб. [2, с. 115–116].

Більшість поїздок східних ієрархів відбувалися через землі України, тому з козацькою та церковною верхівкою греки були добре знайомі. І хоча всі вони були політичними агентами Москви, але мали змогу вдаватися й до власних інтриг, намагаючись досягти вже суто своєї політичної мети. Богдан Хмельницький, очоливши повстання українського народу, й гадки не мав, що стане розмінною монетою в грецькій грі.

Проводячи успішну військову кампанію, гетьман не замислювався про відділення від Речі Посполитої, як і про далекосяжні плани релігійної війни на Сході. Його більше хвилювала позиція нового короля в козацьких справах та умови миру.

Один із претендентів, Ян Казимир, обіцяв у разі здобуття монаршого трону укласти угоду з Військом Запорозьким. Його брат, Кароль Фердинанд, навпаки, виявив себе запеклим ворогом козацтва. Довідавшись у вересні 1648 р. про позицію Яна Казимира, Хмельницький вирішив зробити ставку на нього [1, с. 155]. Старокостянтинівська рада 16 вересня дозволила гетьманові вступити в переговори з польським урядом [1, с. 165].

5 листопада 1648 р., тобто одночасно з початком облоги Замостя, Хмельницький відряджає до Варшави посольство на елекційний сейм з листами до Яна Казимира та сенаторів. У цих листах було сформульовано кілька важливих вимог: гарантування королем і сеймом відновлення козацьких прав і привілеїв, ліквідованих “Ординацією” 1638 р.; виділення козацтву територій, що мали перебувати під його безпосереднім управлінням, поза контролем старостинської адміністрації та за умови повного виведення з відти кварцянних військ; надання дозволу на організацію морських походів козаків; зрівняння козацтва у правах зі шляхтою щодо повного самоврядування й підлеглих не владі коронних гетьманів, а тільки самого короля [3, с. 39]. Серед інших, неголовних пунктів був захист Православної церкви та ліквідація унії [1, с. 175].

Перебуваючи в обозі Хмельницького під Замостям на початку листопада, посланець Яна Казимира писав: “Запорозькі козаки, як бачу, більше, ніж руська чернь, воліли б повернутися до своїх домівок і мирно служити Вашій Королівській Милості при збереженні двох умов: по-перше, щоб цей заколот був їм пробачений; по-друге, щоб [їх] з-під влади панів звільнили і [щоб вони] лише під безпосередньою владою Вашої Королівської Милості зі всією готовністю служили” [1, с. 174].

Навіть такий короткий аналіз документів і подій свідчить про наміри Хмельницького й козаків завершити громадянську війну миром і задовольнитися автономією в межах Польсько-Литовської, а тепер уже й Української держави.

Хроніка подій кінця 1648 р. демонструє рух у цьому напрямку. Після обрання нового короля 7 листопада, 11 листопада Хмельницький скликав вузьку старшинську раду. На ній гетьман оголосив про намір служити королеві та Речі Посполитій і заявив про негайне відведення своєї армії “на Україну” [1, с. 179]. 14 листопада у Варшаві сенатом вирішено вдатися до переговорів з козаками [1, с. 179]. Почалося листування між королівською владою та гетьманом. Один з перших універсалів нового короля проголошував, що

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

“козацька війна закінчена”. Ян Казимир затвердив склад комісії для вироблення умов тривалого миру. Очолив її, на побажання козаків, Адам Кисіль [3, с. 40].

Але в ситуацію вже готова була втрутитися третя сила, в особі єрусалимського патріарха Паїсія. Ще у вересні 1648 р., коли гетьман був під Пилявцями, патріарх сповістив йому про свою поїздку до Москви і попросив проїзду через Україну. Хмельницький вислав до нього Силуяна Мужиловського, сина відомого богослова протопопа Андрія, тобто людину обізнану в державних і церковних справах. Завізши Паїсія до Вінниці, Мужиловський попрямував до гетьмана з доповіддю. Хмельницький, зацікавившись прибульцем, який уже двічі їздив через Україну до Москви за милостинею, наказав привезти патріарха до Києва [4, с. 123].

Тим часом шість тижнів тривав похід Хмельницького з-під Львова до Києва [4, с. 122]. 17 грудня Київ вітав прибулого гетьмана церковним передзвоном, гарматними пострілами, віршами спудеїв про “Мойсея Руського”. На першому місці серед зустрічальників були київський митрополит Косов та єрусалимський патріарх Паїсій. Останній високо оцінив боротьбу Хмельницького з ворогами і натякнув про можливість побудови православного князівства [3, с. 41]. Прагнучи завоювати довіру гетьмана, Паїсій навіть порушує церковні канони. 27 грудня у Софії Київській він провів урочисте богослужіння, під час якого без сповіді відпустив Хмельницькому не лише всі ті гріхи, котрі той мав, але й майбутні. Це був день народження гетьмана. У соборі йому зробили овацію, “всі його офірували, а декотрі й ноги цілували” [4, с. 125].

Патріарх пішов ще далі. Мотрона Чаплинська була вже на хуторі в Суботіві. Митрополит Косов при живому чоловікові відмовлявся анулювати шлюб. Паїсій же обвінчав Мотрону з Богданом, через заступників, без розірвання попереднього шлюбу, без сповіді нареченої [3, с. 42]. Після таких поступок з боку патріарха Хмельницький відчув до нього повну довіру. Між ними відбулося чимало таємних розмов. На декілька днів замикався Хмельницький

з новим конфідентом для спілкування. Під час цих діалогів патріарх начебто порівнював Богдана з Костянтином Великим – протектором православного благочестя, величав його “князем Русі”. Гетьманові, вочевидь, лестили такі порівняння. І він скромно, за словами митрополита Гавриїла, відповідав, що “на господарстві бути непристойно – не тої природи чоловік”, і вказував на московського царя – “великий государ здавна государского благочестивого кореня, природний государ від коліна благочестивого в. кн. Володимира Мономаха і іми володіти йому пристойно” [4, с. 126].

Ці розмови датуються початком січня 1648 р. Після них у гетьманському оточенні зауважили значні зміни в поведінці Хмельницького: “А сам гетьман засумував, щось дивне з’явилося в його характері, то він постував і молився, довго лежав ницьма перед образами у храмі, то радився з ворожками, яких тримав при собі три, і, п’яний, співав складені ним думи, то був ласкавий і стриманий у поведженні з усіма, то суворий і зверхній” [1, с. 312]. У результаті такого “промивання мізків”, “він, – як сам стверджував, – дістав від патріарха благословення на нову рішучу війну з Польщею – наказ “кінчати ляхів”, і вважав це законом для себе” [4, с. 126]. У представників польського короля Хмельницький риторично запитував: “Як же мені його не слухати, такого великого нашого старшого, голови нашого та гостя любого?” [3, с. 42]. Тим паче, що єрусалимський патріарх розгорнув перед Богданом картину майбутнього союзу з православними сусідами – царем московським і волоцьким господарем [4, с. 127]. Десь 29 грудня 1648 р. гетьман провів Паїсія з Мужилівським до Москви. Цього ж дня до нього з’явився посланець від короля та сенаторів з приводу майбутніх переговорів [1, с. 196]. Та було вже пізно.

Польські комісари, які прибули на перемовини, у своїх реляціях також стверджували, що гетьман дуже перемеринився: “Велику відміну знайшли ми в Хмельницького і в усіх козаках”, “не той він зовсім” [4, с. 128]. Лист до Адама Кисіля звучав погрозливо, зовсім не так, як раніше писалося до короля: “Виб’ю з лядської неволі на-

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

рід весь руський! Перше я за свою шкоду і кривду воював – тепер буду воювати за нашу православну віру!” [4, с. 129].

Отже, план Паїсія повністю вдався. Хмельницький докорінно змінив свою позицію й повів Україну від миру до кривавої борні за “православну віру”. Олексій Михайлович, однак, не поспішав на допомогу одновірцям: “Свою мочью у короля и у панов рад учинятца свободны” казав він у лютому 1649 р. [1, с. 211].

Інтрига тривала далі. Поряд з гетьманом увесь час був спостерігач зі східноправославного середовища. Так, наприклад, митрополит македонський Галактіон перебував при Хмельницькому у битві під Збаражем у 1649 р. Пізніше він доносив до Москви, що “при нім гетьман бився з королем литовським, побив у нього 10 000 війська, і король при сім, бачучи його перемогу, покорився і поклонився, і помирилися на тому, що гетьман буде володіти від Костянтинова на низ усіма козаками, а король від Костянтинова вверх всією Литвою” [4, с. 229].

Приїздили також просто шпигуни московського царя під прикриттям східних владик. Зокрема, до Чигирини в жовтні 1650 р. з листом від патріарха Паїсія з Валахії був відправлений російський монах Суханов, який отримав інструкцію їхати до гетьмана не “прямою дорогою”. Йому також наказувалося, щоб “їдучи дорогою говорив з козацькою старшиною і простими козаками, з панами і ченцями”. Згідно з донесеннями Суханова, всі казали: “Дай то Боже, аби з Москвою з’єднатися і благочестивий государ, щоб нас прилучив до свого православ’я” [5, с. 120].

Упродовж двох років при гетьмані постійно залишався митрополит коринфський Йосафат, через котрого дізнавалися про наміри й настрої Хмельницького. Восени 1650 р. урочисту Літургію улаштував Богдан Хмельницький назаретському митрополитові Гавриїлу, який з Валахії прямував до Москви і 4 листопада зупинився в Чигирині. Під час служби, котру спільно правили ці два митрополити, в багатоліттях і на екстеніях поминали гетьмана “государем і гетьманом Великої Росії” [5, с. 121]. 6 листопада Гавриїл через

Виговського передав Хмельницькому листа від патріарха Паїсія (той прохав видати московському царю самозванця Анкудінова). Через день гетьман запросив до себе назаретського та коринфського митрополитів на обід, де заявив, що необхідно, щоб “православні християни об’єдналися би і ворогів хреста христового викоренили”. Кілька разів він недвозначно натякав, що коли цар “нас не прийме і допомоги не надасть, то я вже не винен буду, хіба що неволя нас совокупить” [6, с. 286].

Потім Гавріїл вирушив до Москви, а Йоасафат залишився наглядати за Хмельницьким, аби той не змінив напрома своїх думок. Митрополічі напучування давали свої плоди. 3 березня 1651 р. коринфський владика звернувся з листом до царя і висловив прохання Війська Запорозького перейти в підданство Москви [6, с. 297]. Як зазначав цей ієрарх, який тоді супроводжував гетьмана в поході, у їхніх бесідах Хмельницький неодноразово говорив про те, що якби цар надав козакам підтримку, то вони були б готові служити йому, як “служать донські козаки... для єдиної віри християнської”. Про це Йоасаф у травні повідомив до Москви [6, с. 305].

Грецькі ієрархи мали вплив не лише на Хмельницького, їхня агентура успішно працювала й у Москві. Там греками була поширена чутка, нібито Хмельницький домовився з Ракочі. Останній допомагатиме козакам, а коли поляків завоюють, то гетьман посадить на польський престол брата Ракочі, якщо той прийме православну віру. Грек Ілля казав у Москві, що турецький падишах пропонував Хмельницькому військо, проте гетьман відмовився. Зносини Москви з козаками велися через греків Іллю, Івана й Павла та серба Василя [1, с. 483]. Так, напередодні нової війни з поляками, на початку червня 1651 р. гетьманом було вислано своєрідну дипломатичну місію до Москви. Поїхав брат митрополита Йоасафа Ілля Мануйлович і з ним серб Василь Данилович. Повезли вони таємні листи Виговського, а також листи Йоасафа і старця Павла, теж грека. У цих документах мовилося про самозванця Анкудінова, перемогу Хмельницького над ляхами і, голо-

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

вне, подавалося прохання прийняти козаків під руку Москви [5, с. 255]. Серед українців теж працювали численні грецькі агенти. Афонські ченці ходили містами і селами, закликали православних до оборони віри [1, с. 483].

Перед виступом у похід митрополит коринфський підперезав Хмельницького мечем, що був освячений патріархом Паїсієм на Гробі Господньому, вручив часточки мощей із Греції, покропив військо свяченою водою, підбадьорив сподіваннями на поміч Божу і вирішив сам із духовенством йти на бій “за честь православної віри” [1, с. 482]. Константинопольський патріарх надіслав гетьманові грамоту, в якій хвалив його за благочестя, підтримував почату ним війну проти ворогів та гнобителів православ’я, називав римських католиків зрадниками-знищувачами, зняряддя самого сатани. Патріарх Парфеній писав і Йоасафові, схвалюючи рішення того залишатися при Хмельницькому й підбадьорюючи на подвиги в ім’я православної віри [1, с. 484]. Фактично, події 1651 р. стали неоголошеним православним хрестовим походом.

Перед Берестейською битвою коринфський митрополит в архірейському облаченні проїжджав на коні поміж козаками, перед ним несли церковні корогви й ікони. “Брати і воїни Христові, – звернувся до козацтва владика, – постійте за Церкву нашу, яка відродила вас духовно” [1, с. 503]. Та, незважаючи на всі освячення, битва була програна. Опинившись в оточенні разом із козаками, Йоасаф закликав старшину не замирятися з противником. Коли же жовніри ввірвалися до козацького табору, він в архірейському одязі з освяченим мечем у руках хотів зупинити поляків [1, с. 521]. 30 червня табір було захоплено, серед загиблих знайдено й тіло митрополита, прострілене стрілою [3, с. 78]. Усі його речі – митра облямована золотом, Євангеліє в золотій оправі, золоті чаші, хрест із яшми, омофор тонкої роботи, жезл зі срібла та освячений меч, дісталися переможцям [1, с. 521].

Загибель Йоасафа під Берестечком поставила хрест на планах східних ієрархів використати Україну для своїх цілей. Переможе-

ний гетьман їм був не потрібен. Із 1652 р. представників східного православ'я при Хмельницькому вже практично не було. Сподівання на військове подолання мусульман перемістилися далі на схід, у Московію.

Адже там, у Москві, 1652 р. помер патріарх Йосип і 25 липня на його місце було обрано 47-річного митрополита Никона. Його висвятили в патріархи й нарекли “великим государем”. Цей титул він носив шість років [7, с. 155].

Головною для московського патріарха Никона була ідея про релігійну війну, яку вони спільно з царем збиралися розгорнути. Це мав бути перший крок на шляху до реалізації грандіозних планів Олексія Михайловича стати другим Костянтином і звільнити Константинополь від ярма турків-османів [8]. У своїй першій патріаршій промові Никон бажав молодому царю розширити кордони православного царства від моря до моря. І якщо на початках монарше захоплення цією ідеєю, ймовірно, обмежувалося лише юнацькими мріями, що виникли під впливом велемовного патріарха, то в останні роки свого правління самодержець серйозно і методично готувався до протистояння з турками [9, с. 65].

Сам же Никон вважав, що якщо східні ієрархи визнають московського царя єдиним охоронцем православної віри, то й титул вселенського патріарха буде в Москві, а не в Константинополі. Недарма у своїй головній резиденції, підмосковному монастирі Новоєрусалимському, він збудував копію відомого храму Воскресіння Христового на Святій землі [10, с. 24–25].

На завершення підсумуємо все сказане в таких висновках:

Початок повстання проти магнатсько-шляхетського устрою українського народу в 1648 р. повинен був завершитися мирною угодою та створенням автономної козацької республіки у складі Речі Посполитої. Для цього існували всі передумови – і військові, і дипломатичні.

Втручання ієрархів східних православних Церков, які шукали нагоди для формування православного війська задля боротьби з

1.1. Джерела до історії релігій з найдавніших часів...

османами, призвело до загострення протиріч між Польщею та Україною.

Для досягнення своїх політичних цілей ці архієреї використовували всі методи – від психологічного тиску до порушення канонічних засад православ'я. При цьому вони грали на амбіціях Богдана Хмельницького, апелюючи до нього як нового Костянтина.

І хоча представники східного православ'я не досягли своєї стратегічної мети, результатом їхньої діяльності в подальшому стало загарбання Московським царством українських земель.

1. Костомаров М. Богдан Хмельницький. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 843 с.

2. Каптерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII столетиях. Сергиев Посад: Изд. кн. магазина М. С. Елова, 1914. 567 с.

3. Горобець В. “Через шаблю маєм право”. Злеті і падіння козацької держави 1648–1783 років. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.

4. Грушевський М. Історія України-Русі. Київ; Відень, 1922. Т. 8. Ч. 3. 288 с.

5. Грушевський М. Історія України-Русі. Київ: Держвидав України, 1928. Т. 9. Ч. 1. 601 с.

6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Київ: Либідь, 1995. 624 с.

7. Филиппов М. Патриарх Никон. Москва: СП “Центр”, 1992. Кн. 1. 240 с.

8. Таїрова-Яковлева Т. “Я люблю свою епоху, і мені цікаво про неї писати в різних стилях” // Дзеркало тижня. 2017. 20 трав. № 18/19.

9. Андреев И. “Хотим царя восточного православного!..” // Родина. 1988. № 8. С. 64–67.

10. Гордейчик Е. “Собор судивших меня патриархов ставлю я ни во что...” // Секретные материалы 20 века. 2006. № 11. С. 24–25.